BOSHLANG‘ICH SINF O‘QUVCHILARIDA SUN’IY INTELLEKTDAN FOYDALANISH MADANIYATINI SHAKLLANTIRISHNING PSIXOLOGIK-PEDAGOGIK SHARTLARI

Jo'raboyeva Xolisxon Jaxongir qizi
Toshkent Kimyo xalqaro universiteti
Namangan filiali talabasi

Annotatsiya

Maqolada boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida sun’iy intellektdan foydalanish madaniyatini shakllantirishning psixologik-pedagogik shartlari nazariy jihatdan tahlil qilinadi. Maqsad — bolaning mustaqil fikrlashi, axborotni tekshirishi va raqamli muhitdagi mas’uliyatini qo‘llab-quvvatlovchi ta’limiy shartlarni tizimlashtirish. Metod sifatida tanlangan psixologik adabiyotlar va ta’limga oid xalqaro tavsiyalarni konseptual qiyoslash hamda narrativ umumlashtirish qo‘llanadi. Natijada foydalanish madaniyatining besh tarkibiy jihati, o‘qituvchi vositachiligiga asoslangan olti bosqichli faoliyat modeli va kuzatuv mezonlari taklif etiladi. Muhokamada yoshga moslik, pedagog nazorati, akademik halollik va oila bilan hamkorlik masalalari yoritiladi. Takliflar empirik sinovdan o‘tkazilmagan; ularning samaradorligi keyingi tadqiqotlarda baholanishi kerak.

Kalit so‘zlar: sun’iy intellekt, boshlang‘ich ta’lim, foydalanish madaniyati, mustaqil fikrlash, axborotni tekshirish, refleksiya, akademik halollik, raqamli xavfsizlik, pedagogik vositachilik.

Abstract

This article offers a theoretical analysis of the psychological and pedagogical conditions for developing responsible use of artificial intelligence among primary school pupils. It aims to systematize conditions that support independent thinking, information verification, and responsibility in digital environments. The method combines a conceptual comparison and narrative synthesis of selected psychological literature and international educational guidance. The analysis proposes five

components of responsible use, a six-stage activity model mediated by the teacher, and observational criteria. The discussion considers age appropriateness, teacher supervision, academic integrity, and family–school cooperation. The proposals have not been empirically tested, and their effectiveness requires further investigation.

Keywords: artificial intelligence, primary education, responsible use, independent thinking, information verification, reflection, academic integrity, digital safety, pedagogical mediation.

KIRISH

Bugungi kunda raqamli texnologiyalarning ta’lim jarayoniga kirib kelishi o‘quvchilarning bilim olish usullariga ham sezilarli ta’sir ko‘rsatmoqda. Ayniqsa, sun’iy intellektga asoslangan vositalarning keng tarqalishi axborotni izlash, savollarga javob olish, murakkab tushunchalarni sodda shaklda anglash, turli g‘oyalarni ishlab chiqish va o‘quv faoliyatini qo‘llab-quvvatlash uchun yangi imkoniyatlarni yuzaga keltirmoqda.

Boshlang‘ich ta’limda sun’iy intellektdan foydalanish masalasi bolaning yoshiga mos faoliyat va uning o‘quv vazifasi bilan birgalikda ko‘rib chiqilishi kerak. Tezkor javob mazmunni tushunish bilan teng emas. O‘quvchi tayyor matnni takrorlashi, lekin xulosaning asosini izohlay olmasligi mumkin. Shuning uchun foydalanish madaniyatida texnik ko‘nikma bilan birga axborotga munosabat va mustaqil fikrni ifodalash muhimdir.

UNESCO qo‘llanmalarida sun’iy intellektni ta’lim maqsadlariga moslashtirish, inson manfaatlarini ustuvor qo‘yish va xavflarni hisobga olish zarurligi yoritiladi (Miao va boshqalar, 2021; Miao & Holmes, 2023). Bu tavsiyalar pedagogik qaror uchun kontekst beradi, lekin muayyan dars usulining samaradorligini o‘lchagan tajriba natijasi hisoblanmaydi.

O‘zbek tilidagi psixologik adabiyotlar bilish jarayonlari, motivatsiya va o‘quv faoliyatini yosh rivojlanishi bilan bog‘lab tushuntirishga asos bo‘ladi (G‘oziyev, 2011; Nishanova va boshqalar, 2018). Ushbu tushunchalar asosida bolani

texnologiyadan foydalanuvchi sifatida tayyorlash bilan uning mustaqil o‘rganishini saqlash masalalari birgalikda ko‘rib chiqiladi.

Maqolaning maqsadi — boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida sun’iy intellektdan foydalanish madaniyatining mazmunini aniqlashtirish hamda uni shakllantirish shartlarini tizimlashtirish. Asosiy savol: o‘qituvchi vositachiligidagi faoliyat qanday tashkil etilganda texnologik yordam bolaning axborotni tekshirishi va mustaqil xulosa chiqarishiga xizmat qilishi mumkin?

MATERIALLAR VA METODLAR

Ish nazariy-tahliliy xususiyatga ega. Material sifatida Miao va boshqalar (2021), Miao va Holmes (2023) qo‘llanmalari hamda G‘oziyev (2011), Nishanova va boshqalar (2018), Vygotsky (1978) asarlaridagi mavzuga aloqador konseptual yo‘nalishlar olindi. Manbalar xalqaro ta’limiy tavsiya va psixologik nazariya sifatida farqlandi. Zamonaviy texnologiyaga doir qo‘llanmalar bilan umumiy rivojlanish nazariyasining daliliy vazifalari tenglashtirilmadi.

Tahlil to‘rtta yo‘nalishda olib borildi: foydalanish maqsadi; o‘quvchining bilish faoliyati; o‘qituvchining yo‘naltiruvchi yordami; xavfsizlik va mas’uliyat. Har bir yo‘nalishda nazariy tushuncha, uning pedagogik talqini va sinfdagi kuzatiladigan harakat ajratildi. Qiyoslash va umumlashtirish asosida tarkibiy jihatlar, faoliyat bosqichlari hamda baholash uchun namunaviy mezonlar ishlab chiqildi.

To‘liq bibliografik qidiruv va formal sifat baholashi bajarilmaganligi sababli maqola tizimli sharh hisoblanmaydi. Respondentlar jalb etilmagan, tajriba yoki statistik hisoblash o‘tkazilmagan. Natijalar bo‘limida yangi empirik dalillar emas, nazariy sintez va mualliflik metodik takliflari keltiriladi.

NATIJALAR

Foydalanish madaniyatining mazmuni

Sun’iy intellektdan foydalanish madaniyati ushbu maqolada vositaning imkoniyatlari va cheklovlarini tushunish, yordamni aniq ta’limiy maqsadga yo‘naltirish, javobni tekshirish, o‘z hissasini izohlash hamda ma’lumotlar xavfsizligiga rioya qilish birligi sifatida talqin etiladi. Bu ta’rif texnik malaka bilan

cheklanmaydi va tayyor javobga ega bo‘lishni tushunilgan bilim bilan tenglashtirmaydi.

Besh tarkibiy jihat farqlandi. Motivatsion jihat o‘quvchining yordamga nima maqsadda murojaat qilganini anglashini; kognitiv jihat vosita xato qilishi mumkinligini tushunishini; amaliy jihat topshiriqqa mos yordamdan foydalanishini ifodalaydi. Tanqidiy-refleksiv jihat tekshirish, taqqoslash va o‘z faoliyatini izohlashni; axloqiy-xavfsizlik jihati esa shaxsiy ma’lumotlarni himoya qilish va olingan yordamni yashirmaslikni qamrab oladi. Bu tarkib maqoladagi nazariy tasnif bo‘lib, standartlashtirilgan diagnostik model emas.

Yosh xususiyatlari va pedagogik vositachilik

Boshlang‘ich sinfda ko‘rsatmani tushunish, ish tartibini saqlash, dalilni baholash va o‘z fikrini izohlash imkoniyatlari individual farqlanadi. Rivojlanish psixologiyasidagi yosh tavsiflari har bir bolaga bir xil topshiriq berish uchun qat’iy me’yor bo‘la olmaydi (Nishanova va boshqalar, 2018). Shuning uchun pedagog yordam hajmi va material murakkabligini o‘quvchining bajarishiga qarab moslashtiradi.

Vygotskiyning yaqin rivojlanish zonasi tushunchasi mustaqil bajarish bilan hamkorlikdagi imkoniyatni farqlashga asos beradi (Vygotsky, 1978). Ushbu maqolaning pedagogik talqinida vosita bergan javobni bolaning mustaqil natijasi deb qabul qilish o‘rniga, yordamdan keyin uning vazifani o‘zi izohlashi va shunga o‘xshash topshiriqni bajarishi tekshiriladi.

Taklif etilayotgan faoliyat bolaga ochiq chatbotda mustaqil hisob yaratish yoki undan nazoratsiz foydalanish talabini qo‘ymaydi. Asosiy shakl — o‘qituvchi tanlagan va tekshirgan material bilan birgalikda ishlash. Bevosita foydalanish rejalashtirilsa, maktab foydalaniladigan xizmatning yoshga doir shartlari, maxfiylik talablari va pedagogik mosligini oldindan baholashi kerak (Miao & Holmes, 2023).

Mustaqil va tanqidiy fikrlashni qo‘llab-quvvatlash

“Avval mustaqil urinish, keyin tekshirilgan yordam” ketma-ketligi tavsiya etiladi. Masalan, o‘quvchi matematik masalani dastlab o‘zi yechadi. Pedagog unga

boshqa izoh yoki yechim namunasini ko‘rsatadi; o‘quvchi ikki yo‘lni taqqoslab, qaysi amal nima sababdan qo‘llanganini aytadi. Taqqoslashda dastlabki javobning o‘zi ishonchli tekshirish manbai bo‘la olmaydi: hisoblash, darslik yoki o‘qituvchining asoslangan izohi bilan aniqlashtirish zarur.

Tanqidiy baholash mashqlari aniq fan mazmuniga bog‘lanadi. O‘qituvchi tekshirilgan material ichiga bitta aniqlanadigan xatoni kiritib, bolalardan uni topish va tuzatish sababini tushuntirishni so‘rashi mumkin. Yoki ikki javob berilib, ulardan qaysi biri topshiriq shartiga mosligi muhokama qilinadi. Bunda mashqning natijasi ko‘p xato topish soni bilangina emas, o‘quvchining keltirgan asoslari orqali ko‘riladi.

Motivatsiya va refleksiya

Foydalanish maqsadini topshiriqni tez tugatish bilan cheklamaslik lozim. O‘qituvchi natija bilan birga qo‘llangan usul, manbani tekshirish va xulosani tushuntirishga ham e’tibor beradi. Masalan, “Javobning to‘g‘riligini qanday bilding?” savoli bolani o‘z fikrlash jarayonini izohlashga yo‘naltiradi. Motivatsiya va bilish jarayonlari haqidagi umumiy psixologik tushunchalar bunday faoliyatni tahlil qilishga nazariy tayanch beradi (G‘oziyev, 2011).

Refleksiya uchun “Avval o‘zim nimani bajardim?”, “Yordam menga nimani tushuntirdi?”, “Qaysi ma’lumotni tekshirdim?” va “Endi shunga o‘xshash vazifani mustaqil bajara olamanmi?” savollari taklif etiladi. Bu savollar bolaning yoshiga mos, qisqa va aniq shaklda beriladi. Ularni yodlangan to‘g‘ri javoblar ro‘yxatiga aylantirishdan saqlanish kerak.

Raqamli xavfsizlik va akademik halollik

O‘qituvchi texnologiya bilan ishlashdan oldin ma’lumot almashish chegaralarini belgilaydi. Mashqlarda bolalarning to‘liq ismi, manzili, telefon raqami, paroli, fotosurati yoki boshqa shaxsiy ma’lumotlarini kiritish talab etilmaydi. Xavfsizlik qoidalari mavhum ogohlantirishdan ko‘ra tushunarli vaziyat orqali o‘rgatiladi: masalan, xizmat shaxsiy ma’lumot so‘rasa, bola ishni to‘xtatib kattaga murojaat qiladi.

Akademik halollik kichik maktab yoshida o‘z mehnati va olingan yordamni farqlash orqali tushuntirilishi mumkin. O‘quvchi “Bu qismini o‘zim yozdim, bu savolni o‘qituvchi bilan muhokama qildim” kabi sodda izoh beradi. Texnologik yordamdan foydalanish topshiriqning maqsadiga va pedagog belgilagan qoidalarga mos bo‘lishi kerak. Mualliflik va mustaqil hissani izohlash jazolovchi nazorat emas, o‘rganish jarayonining bir qismi sifatida tashkil etiladi.

Taklif etilayotgan olti bosqichli faoliyat modeli

Birinchi bosqich — maqsadni anglash. O‘qituvchi topshiriq, kutiladigan natija va foydalanish qoidalarini tushuntiradi; o‘quvchi yordam nima uchun kerakligini aytadi.

Ikkinchi bosqich — mustaqil urinish. O‘quvchi dastlabki yechim, savol yoki taxminini shakllantiradi. Zarur hollarda pedagog topshiriq shartini aniqlashtiradi.

Uchinchi bosqich — yo‘naltirilgan yordam. Pedagog tanlagan generativ material yoki izoh ko‘rib chiqiladi. Yordam bolaning o‘z fikrini to‘ldirishga yo‘naltiriladi.

To‘rtinchi bosqich — dalil bilan tekshirish. Javob darslik, hisoblash, kuzatish yoki boshqa mos ishonchli manba bilan qiyoslanadi; xato va noaniqliklar ajratiladi.

Beshinchi bosqich — refleksiya. O‘quvchi nima o‘zgargani, qaysi yordam foydali bo‘lgani va nimani tekshirganini tushuntiradi.

Oltinchi bosqich — mustaqil xulosa. O‘quvchi yakuniy fikrni o‘z so‘zlari bilan ifodalaydi va imkon bo‘lsa o‘xshash vazifani yordamsiz bajaradi.

Model moslashtiriladigan metodik ketma-ketlik sifatida taklif etiladi. Har bir darsda barcha bosqichni bir xil davomiylikda o‘tkazish shart emas; ularning mazmuni o‘quv maqsadi va bolaning ehtiyojiga qarab tanlanadi. Modelning samaradorligi ushbu maqolada empirik tekshirilmagan.

Kuzatuv va baholash uchun namunaviy mezonlar

Foydalanish madaniyatini baholashda besh harakat kuzatilishi mumkin: maqsadni aytish, dastlab mustaqil urinish, javobni manba bilan tekshirish, olingan yordamni ko‘rsatish va yakuniy fikrni izohlash. O‘qituvchi har bir harakatni

“ko‘rsatib berish bilan bajardi”, “yo‘naltiruvchi savol bilan bajardi” yoki “mustaqil bajardi” tarzida qayd etishi mumkin. Xavfsizlik qoidalariga rioya qilish alohida kuzatiladi.

Ushbu qaydlar o‘quvchini barqaror “past” yoki “yuqori” guruhga kiritish uchun emas, keyingi yordamni rejalashtirish uchun xizmat qiladi. Umumiy ball, chegaraviy qiymat yoki tashxis taklif etilmaydi, chunki mezonlar standartlashtirilmagan. Bir nechta topshiriqdagi kuzatuvlar va bolaning oldingi bajarishi bilan taqqoslash bir martalik natijadan mazmunliroq axborot berishi mumkin.

MUHOKAMA

Nazariy tahlil foydalanish madaniyatini texnologiya bilan ishlash malakasidan kengroq tushunish zarurligini ko‘rsatadi. Taklif etilgan yondashuvda pedagogik maqsad, mustaqil urinish, tekshirish va izohlash bir-birini to‘ldiradi. Biroq texnologik yordamning mavjudligi o‘z-o‘zidan ushbu harakatlarni shakllantirmaydi; buning uchun topshiriq tuzilishi va kattalarning yo‘naltirishi muhimdir.

Oila va maktab hamkorligi umumiy qoidalarni tushunarli qilishga qaratiladi. Ota-onalarga topshiriqda qanday yordam ruxsat etilgani, shaxsiy ma’lumotni bermaslik va bolaning o‘z izohini tinglash zarurligi tushuntiriladi. Uyda foydalaniladigan vositalar yoki internet imkoniyatlaridagi farqlar sababli majburiy topshiriq barcha o‘quvchilardan shaxsiy qurilma yoki pullik xizmat talab qilmasligi lozim. Bunday qarorlar ta’limdagi teng imkoniyat tamoyiliga mos keladi (Miao va boshqalar, 2021).

Amaliy qo‘llashning muhim chegarasi shundaki, mustaqil ishlashga ehtiyoj sezayotgan bolaga yordamni butunlay olib tashlash ham, vazifani uning o‘rniga bajarish ham to‘g‘ri pedagogik qaror bo‘lavermaydi. Yordamning hajmi va shakli bajarish jarayoniga qarab moslashtiriladi. Boshlang‘ich ta’limda o‘qituvchi bilan muloqot, predmetli faoliyat va tengdoshlar hamkorligi ta’limiy vazifalar bo‘lib qoladi.

Maqolaning cheklovlari — manbalar doirasining torligi, to‘liq saralash protokoli va mahalliy sinf ma’lumotlarining yo‘qligidir. Shu sababli taklif etilgan modelni tasdiqlangan metodika yoki mezonlarni validlashtirilgan shkala deb bo‘lmaydi. Keyingi tadqiqotlarda dastlabki tayyorgarlik, sinf, vazifa turi va pedagogik yordam hajmi hisobga olinib, mustaqil bajarish hamda axborotni tekshirishdagi o‘zgarishlar baholanishi kerak. Kuzatuv mezonlarining turli baholovchilar tomonidan bir xil qo‘llanishi ham tekshirilishi zarur.

XULOSA

Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida sun’iy intellektdan foydalanish madaniyati maqsadni anglash, yordamni o‘rinli qo‘llash, axborotni tekshirish, o‘z hissasini izohlash va xavfsizlikka rioya qilishni birgalikda qamrab oladi. Asosiy psixologik-pedagogik shartlar sifatida yoshga moslik, mustaqil fikrlashni qo‘llab-quvvatlash va o‘qituvchining yo‘naltiruvchi vositachiligi ajratildi.

Maqolada olti bosqichli faoliyat modeli va yordam darajasiga asoslangan kuzatuv mezonlari taklif etildi. Ular darsni rejalashtirish uchun namunaviy asos bo‘la oladi, ammo samaradorligi haqida empirik xulosa bermaydi. Keyingi vazifa ushbu takliflarni mos ta’lim sharoitida sinab ko‘rish va natijalarni asoslangan o‘lchovlar bilan baholashdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. G‘oziyev, E. G‘. (2011). Psixologiya. O‘qituvchi.
2. Miao, F., & Holmes, W. (2023). Guidance for generative AI in education and research. UNESCO. https://doi.org/10.54675/EWZM9535
3. Miao, F., Holmes, W., Huang, R., & Zhang, H. (2021). AI and education: Guidance for policy-makers. UNESCO. https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000376709
4. Nishanova, Z. T., Kamilova, N. G., Abdullayeva, D. U., & Xolnazarova, M. X. (2018). Rivojlanish psixologiyasi. Pedagogik psixologiya. O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati.

5. Vygotsky, L. S. (1978). Mind in society: The development of higher psychological processes (M. Cole, V. John-Steiner, S. Scribner, & E. Souberman, Eds.). Harvard University Press.